

УДК 737.1

*Олександр Надвірняк, Олег Погорілець,
Олександр О. Надвірняк
(Меджибіж)*

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОБІГУ РИМСЬКОЇ МОНЕТИ І ПРОБЛЕМАТИКУ ВИНИКНЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В МЕЖИРІЧЧІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТЕР'Я І ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖЯ

На підставі комплексного аналізу наявних джерел та використання матеріалів дунайських провінцій Imperium Romanum, в статті, залучаючи в якості робочої концепцію римської військової присутності, робиться спроба пояснення деяких особливостей обігу римської монети в межиріччі Середнього Подністер'я та Південного Побужжя в кінці II – I-й половині III століття н.е., а також їх взаємозв'язку з процесами виникнення та формування черняхівської культури в означеному регіоні.

Ключові слова: *особливості обігу римської монети, межиріччя Середнього Подністер'я та Південного Побужжя, концепція римської військової присутності.*

Однією з недостатньо висвітлених у вітчизняній історіографії тем залишається тема взаємовідносин Imperium Romanum та племен Barbaricum Solum у першій чверті I-го тисячоліття нової ери. Враховуючи те, що саме вони стали визначальними не лише для подальшої трансформації «варварського» світу, але й корінної перебудови етнічної і політичної мапи регіону, актуальною є подальша розробка проблематики соціально-економічних, військово-політичних та етнокультурних контактів Риму і племен, які проживали на схід від Дунайського лімесу.

На цьому тлі не є винятком коло питань, які окреслюють зміст так званих «провінційно-римських впливів» [5, с. 78–83; 31, с. 152–159] та з'ясування їх ролі у процесах зародження і формування черняхівської культури [28, с. 174–182].

В значній мірі це стосується досліджень, пов'язаних з обігом римської монети на східноєвропейських теренах, і, зокрема, в межиріччі Середнього Подністер'я та Південного Побужжя [13, с. 22–31; 35, с. 197–355; 36, с. 52–54; 8, с. 121–124, 173–180, 185–189; 21, с. 78–82, 84–86; 24, с. 138; 40, с. 151–154; 51, с. 21–22].

Незважаючи на значну кількість публікацій, а також багаторічну дискусію, яка продовжує точитися навколо джерел, шляхів і часу надходження римської монети [44, с. 92–104; 19, с. 251; 6; 8, с. 25–26; 22, с. 7–13; 31; 26, с. 110–111; 27, с. 47–48; 29, с. 51–53], її можливого використання для потреб зовнішньої і внутрішньої торгівлі місцевою людиною [5, с. 87; 7; 22; 23, с. 148–160; 35, с. 98–102; 30, с. 114–127], тут залишається значно більше запитань, ніж відповідей.

Зокрема, як у дореволюційній [1, с. 131], так і у радянській [36, с. 73–80; 37, с. 42–43; 5, с. 87; 8, с. 35–46; 43, с. 147–149; 22, с. 31] та пострадянській [45, с. 7–9; 41, с. 112–108, 151–154; 19, с. 72–74] історіографії наявність значної кількості римської монети пояснюється, з певними застереженнями, існуванням економічних і торгових стосунків між Римською імперією та племенами черняхівської культури.

Протесам факт торгівлі Риму із «варварським» світом і твердження про наявність «інтенсивних торгових зв'язків» [22, с. 31] викликав суттєві заперечення з боку Ю.К. Колосовської. Розглядаючи події Маркоманських воєн, які започаткували всеосяжну кризу і занепад Римської імперії, дослідниця виокремлює низку чинників, які вплинули на обмеження у торгових зносинах з «варварськими» племенами [18, с. 35].

Факт наявності широких і постійних торгових зв'язків також ставить під сумнів К.М. Колесников, звертаючи увагу на те, що «уряд імперії прагнув обмежувати торгівлю з варварами» [16, с. 6]. Посилаючись на «Дігести Юстиніана» він вказує, що «по-перше, забороняється експорт стратегічних матеріалів з імперії ворожим племенам; по-друге,

визначалися місця на кордоні, де варварам було дозволено торгувати з римлянами, в усіх інших місцях торгівля була заборонена». Звертає увагу на себе і інший момент: «не пізніше початку III-го століття експорт зброї, обладунків, коней, в'ючних тварин, грошей, точильних каменів, заліза, зерна, солі та всього, що могло становити військову цінність (включаючи заручників), вважалося тяжким злочином» [16, с. 6–7].

Якщо проаналізувати хронологію подій останньої третини II-го – першої половини III століття у Східній Європі, то отримуємо перелік безперервних воєн та сутичок, які реально не сприяли активним торговим зносинам. Крім того, враховуючи військово-політичну ситуацію та загально-кризові явища у середині імперії, наявність значної кількості античного імпорту на «варварських» землях теж не може пояснюватися зовнішньо-торгівельними контактами черняхівських племен з Римом.

Також викликає заперечення припущення іншої групи дослідників про те, що надходження «старих» випусків денаріїв до черняхівських племен відбувалося через грошові відкупні субсидії і контрибуції [26, с. 111; 25, с. 349, 352; 4, с. 119; 29, с. 53] і було зумовлено «високопробним сріблом римських денаріїв II століття» [26, с. 110–111]. Адже, якщо взяти до уваги спорадичне падіння вмісту срібла і зменшення ваги денарія [33, с. 12] за правління Марка Аврелія і його наступника Коммода (у 188 році вміст срібла склав 73 %, вага в 187–192 роках – зменшилась до 2,86 грама), його подальшу девальвацію після громадянської війни 193–194 років (вміст срібла склав 56,5 %), вбивства Гети у 212 році (вміст срібла – 50,5 %), то навряд чи є сенс говорити про обґрунтованість вищезначених припущень. Крім того, слід врахувати, що грошова реформа Каракалли 214 року була зумовлена пустою державною казною, а емісія антонініанів супроводжувалася тотальним вилученням срібла. За розвідками Д. Сміта, за правління Траяна Деція антонініани почали карбувати вже з денаріїв початку III століття н.е. [53].

До речі, певний «дисонанс» в усталені нумізматичні схеми, де денарій є єдиною грошовою одиницею, яка користувалася довірою у східноєвропейських «варварів», сьогодні вносить не лише інформація про виявлення поодиноких екземплярів інших номіналів. У 2009 році зафіксовано перший у Південному Побужжі депозит [51, с. 21–22], що складався з антонініанів – кредитної монети з примусовим курсом, яка витіснила денарій з грошового обігу під час економічної і фінансової кризи.

Депозит складався з 36 антонініанів (33-х цілих і 3 фрагментів): Гордіан III – 10 екземплярів, Філіпп I Аравієць – 12, Отацілія Севера – 1, Філіпп II Молодший – 1, Децій Траян – 8, Геренія Етрусціла – 3, Требоніан Галл – 1. Виходячи з датування монет, виникає спокуса пов'язувати депозит з подіями Скіфських воєн і трактувати його як частку відкупних платежів. Однак, присутність в комплексі більш пізніх емісій Геренії Етрусціли і Требоніана Галла дезавує подібне припущення.

У свою чергу, в зв'язку з переглядом нижньої дати черняхівської культури, М.О. Тиханова поставила під сумнів зв'язок між черняхівською культурою і напливом римських денаріїв. На її переконання, срібні римські імперські монети надходили на територію Східної Європи в кінці II – на початку III століття, і належали населенню, яке передувало черняхівському [42, с. 70–71].

Якщо стосовно територій, які займали племена липицької, поянешти-лукашівської, пшеворської, зубрицької, вельбарської, зарубинецької і культури карпатських курганів, це припущення не викликає заперечень, то не лише для Середнього Подніпров'я, але й для досить значного територіального масиву в межиріччі Середнього Дністра і Південного Бугу – як одного з основних районів формування черняхівської культури, склалася ситуація, коли, образно кажучи, «є гроші – немає людей». Якщо не брати до уваги поодинокі археологічні об'єкти, які пов'язують з зарубинецькими, пшеворськими та сарматськими елементами [14, с. 18–19], то маємо справу з своєрідним культурним і хронологічним «дочерняхівським» хіатусом.

Однак, саме тут зосереджується значна група черняхівських старожитностей, більшість з яких представлені артефактами, які засвідчують їх приналежність до раннього етапу: Бережанка, Лепесівка [11, с. 19], Ружичанка [10, с. 8–32], Рідкодуби, Устя [9, с. 115], Лука

Врублівецька [40, с. 28] та інші.

М.Б. Щукін взагалі висловив припущення, що «вогнищем процесу (формування черняхівської культури – **авт.**), вірогідно, є регіон між Смотричем та іншими притоками середньої течії Дністра і верхів'ями Південного Бугу» [46, с. 132].

Звертаючись до некрополів українського Лісостепу Є.Л. Гороховський, ґрунтуючись на результатах стратиграфування комплексів з різними наборами датуючих знахідок, пропонує шість хронологічних фаз черняхівської культури, при цьому фаза I та фаза II (відповідно – «ружичанська» і «бережанська»), визначаються ним, як самі ранні [12, с. 34–46]. Крім того, на його думку, характерною особливістю «ружичанської» фази є значна кількість імпортованих речей дунайського і балканського походження.

І.А. Бажан та О.А. Гей, відпрацювавши кореляційні таблиці дев'яти найбільших могильників черняхівської культури, також визначили шість загальночерняхівських фаз. До першої з них, синхронізованої із фазою C1b Європейської хронологічної системи, серед інших, було внесено шість поховань Ружичанського некрополя. Показово, що в Ружичанці, на їх думку, виокремлюється ще так звана нульова фаза, репрезентована похованнями 2 і 25, які, по суті, не становлять собою черняхівські і синхронізуються з фазою C1a Європейської хронологічної системи [2, с. 122–158].

У зв'язку з цим, до пояснення цілої низки «білих плям» цього періоду залучається, в якості робочої, концепція римської військової присутності в межиріччі Лісостепоного Подністер'я і Південного Побужжя, окремі положення якої знаходять своє підґрунтя і в нумізматичних матеріалах.

Звертаючись до узагальнених досліджень, можна висловити припущення, що початок експансії імперії в північно-східному напрямку набирає реальних обрисів у зв'язку з подіями Маркоманських війн. У 171-му році у відповідь на спустошуючий прорив костобоків на Нижню Мезію, Фракію, Македонію і Грецію римлянами було здійснено каральну експедицію за Дунай, яка досягнула, вірогідно, верхньої течії Дністра [17, с. 610]. Свідчення про перебування римських допоміжних військових з'єднань у Подністер'ї в останній чверті II ст. н.е. знаходимо у О.Г. Бандровського [3]. Показово, що на переконання В.В. Кропоткіна [21, с. 247] та М.О. Тиханової [42, с. 69] саме на цей час припадає приплив на східноєвропейські терени основної маси срібної римської імперської монети.

В.В. Кропоткін, розглядаючи розповсюдження римської монети на території Східної Європи, дійшов до висновку, що більшість виявлених депозитів імперських срібних денаріїв межиріччя Дністра і Дніпра переважно закінчуються монетами Коммода і початком правління Септимія Севера (80–90-і роки II ст. н.е.) [20, с. 248].

У свою чергу, аналіз кількісного і структурного складу депозитів цієї групи дає підстави говорити про прямі аналогії серед знахідок «легіонерських» і «ветеранських» скарбів у військових таборих і поселеннях римського лімесу [47, с. 111–122; 48, с. 179–191; 49, с. 135–151; 50, с. 55–62; 52, с. 99–101]. Враховуючи хронологічну складову, скорочення потоку римської монети і статистику верхньої межі в накопиченнях скарбів, можна вести мову про те, що зазначені депозити мають безпосереднє відношення до початку активної фази готської експансії і прориву германських племен в Ойюм в кінці II – на початку III століття.

Також особливу увагу звертає на себе група демонетизованих грошових знаків, перетворених в підвіски-амулету, які використовувались в середовищі римських військовослужбовців як атрибути культу обожнюваних імператорів та членів їх родин. До окремої категорії артефактів можна віднести групу легіонерських медальйонів, помилково зараховуваних до «варварських наслідувань». Разом з тим, фіксація в поховальних комплексах [8, с. 21] і підйомних матеріалах черняхівських некрополів значної кількості монет відображає привнесення в місцеву обрядність етнокультурних традицій, пов'язаних з укоріненим в романізованих провінціях ритуалом захоронення з «оболом Харона» [33, с. 16–17; 54, с. 7–25].

Окрім того, ціла низка прямих і опосередкованих свідчень [2, с. 146–158; 3, с. 43; 13, с. 21; 15, с. 48–54; 34, с. 23–32, 110–130, 144–153; 39, с. 51–52 та ін.], дає підстави говорити не лише про вірогідність перебування римських військових контингентів в межиріччі Середнього

Подністер'я та Південного Побужжя. Означений регіон, будучи порубіжною з «римським світом» зоною, чи не найпершим у Східній Європі став об'єктом потужних політичних, економічних та технологічних імпульсів, які надходили головним чином з дунайсько-дакійського напрямку і стали суттєвим фактором у формуванні черняхівських старожитностей.

Слід зазначити, що виокремлюючи групу ранніх комплексів на об'єктах черняхівської культури, дослідники припускають існування «стартової» («проміжної») фази в історії черняхівських племен, яка, на переконання авторів, і відображає вищезначені процеси [2, с. 158].

Таким чином, комплексний аналіз існуючих джерел і залучення в науковий обіг нових матеріалів дає можливість внести певні корективи в сутність розуміння політичних, економічних та етнокультурних контактів Риму і Східноєвропейського Барбарікуму, здійснити оцінку подій кінця II – початку III ст. н.е., які мали безпосереднє відношення до процесів формування черняхівської та сусідніх і синхронних їй археологічних культур.

Перспективним в цьому напрямку може стати започаткування не лише вітчизняних, але й міжнародних дослідницьких і пам'ятко-охоронних проектів, які стануть основою для подальших палеоекономічних, палеосоціальних та палеоетнографічних реконструкцій та узагальнень, розкриття потенціалу античних імпортив.

ДЖЕРЕА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. - Москва, - 1901.
2. Бажан И.А., Гей О.А. Относительная хронология могильников черняховской культуры // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени. - СПб.? 1992.
3. Бандровський О.Г. Свідчення про перебування римських допоміжних військових з'єднань у Подністров'ї // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. // - Вип.2. - Львів, - 1992.
4. Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Находки монет римского времени на территории Харьковской области // Древности римского времени на Слобожанщине. - Харьков, -2006.
5. Брайчевський М.Ю. До питання про так звані римські впливи в культурі древніх слов'ян // Археологія. - 1951. т.V.
6. Брайчевський М.Ю. Час обігу римської монети в антському суспільстві // Археологія. - 1952. т.VI.
7. Брайчевський М.Ю. О распространении римских монет у древних восточных славян. // Вестник древней истории. - 1954, №4.
8. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. - Київ, - 1959.
9. Винокур І.С. Черняхівські могильники в межах річки Дністра та Південного Бугу // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів. - 1970.
10. Винокур И.С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. - Москва, - 1979.
11. Винокур И.С. Славяне Лесостепи (от рубежа до третьей четверти 1 тыс. н.э.) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. т.4, - Киев. - 1988.
12. Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. т.4, - Киев. - 1988.
13. Гульдман В. К. Памятники старины в Подоліи. - Каменец-Подольский. - 1901.
14. Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Михальчишин І.Р. Археологічна спадщина Хмельницької області. - Київ, - 2010.
15. Иванчик А.І., Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Новий римський військовий диплом із території України // Археологія. – 2008. - №1.
16. Колесников К.М. Одне джерело, дві інтерпретації: Римська імперія, митний імунітет і статус Тіри // Грані. – 2009. - №5.
17. Колосовская Ю.К. Дунайские племена и их войны с Римом // История Европы. – Москва, - 1988. т.1.

18. Колосовская Ю.К. Рим и мир племен на Дунае в I-Vв.н.э. – Москва. – 2000.
19. Кононець П. Римська монета на території Волині та Волинського Полісся // Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології РДГУ. - Рівне, - 2010. Вип.9.
20. Кропоткин В.В. Клады римских монет в Восточной Европе // Вестник древней истории. – 1951. - №4.
21. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. - Москва, - 1961.
22. Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н.э. - Москва, - 1967.
23. Кропоткин В.В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племён черняховской культуры // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. – Москва, - 1970.
24. Куземський М.Л. Знахідки римських монет поблизу Малієвця // Тезидоповідей 5 Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський. -1989.
25. Лавров В.В. Готские войны III в. н.э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории. – Санкт-Петербург, - 2003.
26. Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. - Lublin, - 2001.
27. Магомедов Б.В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. – 2006. №4.
28. Магомедов Б.В. Знахідки предметів римського імпорту з металу на черняхівських пам'ятках України // Археологія Правобережної України. – Київ. – 2010. Вип. 2.
29. Мызгин К.В. К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения // Вісник Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна. – «Історія». - №816, - 2008.
30. Нудельман А.А. Римская монета в междуречье Днестра, Прута и Дуная // Нумизматика античного Причерноморья. – Киев. – 1982.
31. Онищук Я.І. Провінційно-римські культурні впливи та їх роль в етнічній історії Волино-Подільського пограниччя. // Археологія Правобережної України. – Київ. – 2010. Вип. 2.
32. Пивоваров С.В. Римські монети в старожитностях черняхівської культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології і етнології. Зб. наук. праць - Чернівці. - 1999. т. 2.
33. Пивоваров С.В. Нові знахідки римських монет на пам'ятках пізньоантичного часу Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології і етнології. Зб. наук. праць - Чернівці – 2009. т.1.
34. Пламеницька О.А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний-ранньомодерновий час), - Кам'янець-Подільський - Київ, - 2012.
35. Рикман Э.А. Денежное обращение у племён Днестро-Прутского междуречья в первые века н.э. // Нумизматика и эпиграфика. - 9. -1972.
36. Рыбаков Б.А. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал, - 1943, № 11-12.
37. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси, - Москва, - 1948.
38. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. Труды XI Археологического съезда, т.1, - Москва, - 1901.
39. Сіцинський Є. Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед існуванням Київської держави // Пам'ятки України. - 2000, №3-4.
40. Симонович Э.А. О датировке поселений первых веков нашей эры в Луке Врублевцевой, КСИИМК, вып.57, - Москва. – 1955.
41. Строценъ Б.С. Черняхівська культура Західного Поділля. - Тернопіль, - 2008.
42. Тиханова М.А. К вопросу об обмене и торговле в эпоху черняховской культуры. // Торговля и обмен в древности. - Краткие сообщения. -1974, вып. 138.
43. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена, изд.2, - Москва, - 1953.
44. Фенін О.В. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. - 1951. – т.V.
45. Шостопал А.В. Скарби Черкащини, - Черкаси, - 2007.

46. Щукин М.Б. Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура. - Санкт-Петербург. - 2005.
47. Ardevan R. Circulatia monetara in sezaarea Romanadel a Gherla (jud. Cluj) // Ephemericis Napocensis. - 1993. - v. III.
48. Gazdac C. Le tresor monetaire imperial de Dumbravioara (Reghin II) - Reetudie // Ephemericis Napocensis. - 1994. - v. IV.
49. Gazdac C. Il Tesoro monetale romano imperial Apulum I ricertato di nuovo // Ephemericis Napocensis. - 1996. - v. VI.
50. Dudau O. Circulatia monetara in castrele de trupe auxiliara din provincial Dacia, - Timisoara, - 2006.
51. Pohorelec O., Nadvirnjak A. Suborrimsky chminciz III storocian. i. zosid liskacernjachovske ikultury Pereginka (Balakiri) – 2 vhornom tokurieky Juzny Bug // Peniaze aich miestov dejinach spolocnosti. – Kremnica, - 2010.
52. Purece S. Moneda romana descoperite la Buridava romana // Moneda si comert in Sud-Estul Europei, - Sibiu, - 2007.
53. Smith D. Trajan Decius: double your money / URL: <http://dougsmith.ancients.info/feac51dec.html>.
54. Sonoc A. Observatii cu privire la traditia depunerii «obolului lui Charon» in necropolele Apulum I si Apulum II // Moneda si comert in Sud-Estul Europei, - Sibiu, - 2007.

Надвирняк А., Погорелец О., Надвирняк А. О некоторых особенностях обращения римской монеты и проблематике возникновения и формирования черняховской культуры в междуречье Среднего Поднестровья и Южного Побужья.

На основании комплексного анализа существующих источников и использования материалов дунайских провинций Imperium Romanum в статье, привлекая в качестве рабочей концепцию римского военного присутствия, делается попытка объяснения некоторых особенностей обращения римской монеты в междуречье Среднего Днестра и Южного Побужья в конце II – первой половине III века н.э., а также их взаимосвязи с процессами возникновения и формирования черняховской культуры в данном регионе.

Ключевые слова: особенности обращения римской монеты, междуречье Среднего Поднестровья и Южного Побужья, концепция римского военного присутствия.

Nadvirniak O., Pogorilets O., Nadvirniak O. On some specific features of circulation of the Roman coin and problems of origin and formation of Cherniakhovska culture in the interfluvium of the Middle Podnistrya and Southern Pobuzhzhia.

Basing on the complex analysis of the available sources and use of the materials of the Danubian provinces Imperium Romanum and attracting the concept of the Roman military presence as a working one the article makes an attempt to explain some specific features of circulation of the Roman coin in the interfluvium of the Middle Podnistrya and Southern Pobuzhzhia at the end of the 2nd – first half of the 3^d century AD, as well as of their interdependence with the processes of the origin and formation of Cherniakhovska culture in the specified area.

Key words: specific features of circulation of the Roman coin, interfluvium of the Middle Podnistrya and Southern Pobuzhzhia, concept of the Roman military presence.

Одержано 21.03.2013